

koji polazi od ovog svijeta, pronalazi ga kontingentnim te ga dovodi u relaciju s Bogom, njegovim tvorcem.

U članku *Kusićeva recepcija filozofije Stjepana Zimmermanna* Stana Pavić usredotočuje se naročito na Kusićevu habilitacijsku radnju iz 1965. god. Kusić prepoznaje Zimmermannov doprinos filozofiji prvenstveno u njegovoj noetici u kojoj se nalazi i temelj njegova shvaćanja čovjeka, religije kao i filozofije uopće. Ova fundirajuća i fundamentalna uloga noetike izvire iz njezine zadaće, a ta je traženje neposredno sigurnih sudova.

Recimo na kraju da zbornik radova *Život i djelo Stjepana Zimmermanna* sadrži izuzetno vrijedne radove koji nas uvode u filozofski svijet ovog značajnog hrvatskog filozofa neoskolastičkog usmjerenja. Teme koje su u zborniku obrađene ponajbolje pokazuju svu širinu filozofskog interesa i originalnost misli Stjepana Zimmermanna. Nadamo se da će ovaj zbornik radova poslužiti kao poticaj i inspiracija budućim istraživanjima iznimno bogatog i u cjelini još nedovoljno proučenog i vrednovanog Zimmermannova filozofskog opusa.

MARKO VUČETIĆ

Opći religijski leksikon, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 2002.

Recenzirajući *Opći religijski leksikon* (Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, glavni urednik Adalbert Rebić, Zagreb, 2002), čini se nemogućim vrednovati sve ono što on obuhvaća, sve aspekte »filozofske misli« i »filozofskih autora«. Osim toga bilo bi preuzetno misliti da se u jednom leksikonu može sažeti i izložiti sve ono što je bitno za određeni predmet reći, tako da su ograničenja ovoga leksikona tako reći implicitna naravi »stvaranja« i pisanja svakoga leksikona. Naime o »velikanima misli« nitko nema potpunu sliku jer su potrebne duge godine istraživanja raznih autora da bismo dosegli svu dubinu i širinu njihove misli i djelatnosti. Bertrand Russell je u predgovoru svoje *Povijesti zapadne filozofije* rekao da je nužan čitav život za temeljito poznavanje jednog jedinog autora, što nas, dakako, ne ohrabruje na recenziju djela ovoga roda. Naposljetku ta djela iziskuju presmione shematizacije i žalosne amputacije. Kad za svakoga autora imamo ograničen broj stranica, ne možemo to ni činiti drukčije.

Potreba za leksikonima nastaje onda kad znanja postaju previše raznovrsna, kad ih ni najveći mnogoznalci ne mogu obuhvatiti. Pa ipak, ovaj *Opći religijski leksikon* nije tek puki kompendij znanja i činjenica, već oslikava način življenja i mišljenja u različitim religijama.

Vrijednost ovog *Općeg religijskog leksikona* možda će se prepoznati već i po popisu autora koji su sudjelovali u pisanju i stvaranju ovoga djela, dakle prema

popisu urednika struka i suradnika. U ovom zahtjevnom projektu sudjelovalo je oko 120 autora.

To golemo i opsežno djelo na 1062 stranice ipak nas ne prijeći u tome da istaknemo neke točke koje bismo mogli imati u vidu kad se ovim leksikonom budemo koristili u najrazličitije svrhe.

Čini se da je prvotni cilj ovoga leksikona bio podariti širokoj publici nužno sredstvo za pristup različitim religijama, za upoznavanje temeljnih religijskih pojmova, običaja i tradicija. Nakana *Općeg religijskog leksikona* bila je u tome da posluži kao vodič čitateljima koji ne posjeduju specijaliziranu religijsku formaciju.

Ukoliko ovo djelo želi informirati, ono je ipak obrađivano u sistematskom duhu.

Zajedničko je mišljenje da povjesničar religija mora ostati neutralan pred misliocima i pojmovima koje prezentira. To je tek napola istinito. Čini mi se da su se autori ovoga leksikona toga držali, to jest poštivali su krajnju objektivnost u vrednovanju različitih teorijskih i religijskih sistema, religioznih skupina te objašnjavanja pojmova na temelju lingvističkog i nepristranog pristupa.

Osim toga važno je istaknuti ideje vodilje ovog velikog posla izrade leksikona.

Prema mom mišljenju, postoji pitanje ispravnog vrednovanja sveukupnosti religijskog truda, a s njime i nerazdruživo povezanog filozofskog truda u tijeku cjelokupne povijesti. Naime, često se kaže za religije (osobito za kršćanstvo, to jest za »njegove dogme«) i filozofiju da su tek skup apstraktnih spekulacija bez ikakvog praktičnog interesa za egzistenciju konkretnog čovjeka. Uvjeren sam da je ovim leksikonom opovrgnuta ta intelektualna zabluda. Događalo se prečesto da smo religijama i filozofiji podcjenjivali značenje, jer je danas sve nekih podređeno praktičnim znanostima, koje zapravo, prema mišljenju nekih, uvjetuju sve djelatnosti, pa tako i područje sociologije, političke ekonomije i politike. Važno je prvo živjeti, a tek onda razvijati, primjerice, teološko ili filozofsko promišljanje. Ipak, ograničiti znanje na njegove tehničko-praktične aspekte znači pretpostavljati da je uvijek dostatno znati kako se ovo ili ono čini. Ali prije pitanja *kako* treba postaviti pitanje *zašto*. Jedino religije i filozofija mogu dati odgovor na posljednje *zašto*. To ne znači da su one definitivno odgovorile na pitanje posljednjeg *zašto*, ili da su u posjedu potpunog znanja o sveukupnoj zbilji, ali su uvijek u potrazi za tim posljednjim odgovorima na posljednja pitanja. Čovjek je racionalno živo biće, i ne može drukčije nego koristiti svoj razum, i kad ga ne koristi savjesno i filozofski, onda to čini instinktivno i nestručno.

Možemo načiniti sličnu konstataciju za različite religije. Po prirodi one ne ovise o filozofiji. Ali one, također, moraju biti jasne i inteligibilne, one uvijek moraju objašnjavati, zato što je čovjek misaono biće. Naime, ako tomu nije tako, onda nužno postajemo žrtve različitih predrasuda i iracionalnih nagađanja.

S druge strane ništa nije pogrešnije nego nijekanje važnosti religija i filozofije za život. Religiozni mislioci, teolozi i filozofi danas, čini se, ne zauzimaju neko važno mjesto u svakodnevi. Njihov misaoni svijet i sudbina najčešće bivaju shvaćeni tek nakon smrti. Bez dvojbe bilo je filozofa i teologa koji su još za života mogli uživati u slavi – sjetimo se Plotina, Tome Akvinskoga, Hegela ili pak Bergsona. No, i u tim

slučajevima bila je riječ poglavito o pukoj modi, a manje o dubljem razumijevanju njihove misli. Naime, religioznim misliocima i filozofima svojstveno je nadilaženje ovovremene egzistencije. Ako su neki mislioci u sadašnjem trenutku vidjeli jedini predmet znanja, za većinu je to ipak bila degradacija čovjeka kao takvog, to jest njegovo snižavanje na nižu razinu dostojanstva.

U ovom *Općem religijskom leksikonu* našli su mjesta mnogi filozofi i filozofski pojmovi. Time se pokazuje koliko je filozofija bitna također i za »religijsko promišljanje«. Filozofija se u njemu ne pokazuje kao puka »službenica teologije«, već kao autonomna znanost jer nam pomaže shvatiti sebe u svijetu koji je obilježen problemima i posljedicama moderniteta. Takav način pristupa filozofiji posve je u skladu s najnovijom papinom enciklikom *Fides et ratio* koja ističe dijaloški pristup s drugim znanostima te dakako, preferira »svoju filozofiju«, tzv. »kršćansku filozofiju« koja zapravo traga za posljednjim i univerzalnim smislom života. Nju potiče uvjerenje da je ljudski duh sposoban spoznavati, a sredstvo u potrazi za istinom jest skolastičko načelo »*adaequatio rei et intellectus*«.

U *Općem religijskom leksikonu* preteže ono što se naziva »kršćanskom filozofijom« premda nisu zaobidjeni ni mnogi autori »arapske, indijske ili pak židovske filozofije«.

Stoga mi se čini potrebnim reći nešto više o genezi toga pojma te o njegovim različitim značenjima, kod poglavito, kršćanskih mislilaca.

Sveti Justin naučavao je i branio novu filozofiju koju je poistovjetio s kršćanstvom. Prvi se pozabavio pitanjima odnosa između vjere i razuma, a u svom izlaganju koristi grčku filozofsku terminologiju. Prema Klementu Aleksandrijskom Bog pogane pomoću filozofije pripravlja na primanje evanđelja onako kako je Židove pripravlja po prorocima. Filozofija je u službi dubljeg spoznavanja vjerskih istina. Kršćanima filozofija pomaže da vjera postane učinkovitijim sredstvom spasenja. Poput Justina, za Klementa Aleksandrijskog filozofija je znanost koja nas uvodi u dublju spoznaju Pisma. Filozofija pomaže precizaciji sadržaja dogme vjere i znanstvenoj spoznaji same vjere. Početak filozofije jesu činjenice Pisma i objavljene istine. Tada dolazi do izražaja osobno istraživanje kako bi se došlo do više spoznaje (gnoze). Svaki vjernik može postati mudrac, »kršćanski gnostik«. Spoznaja je viša od vjerovanja. Točno je da svi vjernici mogu postići spasenje, ali spoznaja vjere do koje se dolazi dubljim poniranjem u same istine umskim zalaganjem čini čovjeka i vjernika savršenijim.

Tertulijan, posve protivno od bogoslova na Istoku, gotovo sasvim zanemaruje pogansku filozofiju. Priznaje je jedino ako se podudara s kršćanskom misli. Filozofi su oci zabluda.

Origenova metoda uključivala je raspored prema ključu grčke *paideie*: logika, dijalektika, prirodne znanosti, geometrija, astronomija i konačno filozofija, s posebnim osvrtom na etiku upoznavajući različite filozofske pravce, osim onih koji su nijekali božansku providnost. Sve te discipline zapravo su samo uvod u produbljeni i sistematski studij Svetoga pisma.

U srednjem vijeku izričaj »kršćanska filozofija« označava puno širi smisao. Primjerice izraz filozofija (*philosophi*) označava gotovo isključivo mislioce poganske antike, a riječ filozofija puno je šira od istoznačnice s mudročću, znanjem, životnim sti-

lom, vizijom svijeta. Odatle je legitimno govoriti o kršćanskoj filozofiji kad se označava kršćanska mudrost, način življenja i mišljenja koji su autentično kršćanski, a koja integrira ispravno korištenje »svjetla razuma«. Srednjovjekovni mislioci čitali su svetoga Augustina koji na više mjesta kršćanstvo proglašava istinskom filozofijom.

Ta koncepcija istovjetna je poziciji Boetija i Izidora Seviljskog. Boetije filozofiju shvaća kao ljubav, istraživanje, prijateljstvo s mudrošću, a posebice kao ljubav prema Bogu. Kod njih će filozofija biti, dakle, više kršćanska nego poganska činjenica.

Sveti Toma Akvinski biti će mnogo pažljiviji u definiranju područja istraživanja zbog posebnosti metoda i razlika između vjere i razuma, tako da će mudrost i filozofiju poistovjetiti. Filozof znači prijatelj mudrosti. U tom smislu kršćanska će filozofija srednjeg vijeka biti poučavanje o Bogu, čovjeku i svijetu. U pogledu tih posebnih tema ponekad je teško razlikovati teološke od filozofskih vidika, barem kako mi danas stvari shvaćamo. Kršćanska filozofija tog razdoblja treba dakle biti studirana u svim njezinim značajkama, kako u filozofskim tako i u teološkim aspektima. Postoji drugi vid po kojem srednjovjekovna filozofija zaslužuje ime kršćanske filozofije. To je bila njezina sposobnost konfrontacije s velikim sistemima antičke misli. Čak i oni koji ne prihvaćaju pojam »kršćanska filozofija« dopuštaju da postoji »kršćanski aristotelizam« ili »kršćanski platonizam«.

Od XVI. stoljeća filozofija se kao znanost striktno odvajala od teologije. Otada se problem kršćanske filozofije postavlja posve različito od prethodnih razdoblja. Naime, od Descartesa idealan filozofski sistem jest onaj u kojem neki autor polazi od prvotne intuicije i smišlja široki misaoni sistem u kojem objašnjava realno. Neovisno o tome hoće li taj sistem nekoliko godina naknadno biti opovrgnut ili ne, te u kojoj mjeri ovisi o tradiciji, on se predstavlja kao nova kreacija. Odatle je uloga filozofskih škola minimalna. Učitelj ima svega nekoliko učenika, a intelektualna veza između učitelja i učenika nije naglašena. U antici i srednjem vijeku golem je utjecaj upravo škola. Zbog toga se i neki moderni mislioci vole kititi aristotelizmom, platonizmom ili pak stoicizmom. U tom kontekstu stvoren je izričaj »*philosophia perennis*« koja je pružila solidne odgovore na mnoštvo pitanja. To je jedan od razloga zbog čega Crkva želi da klerici budu formirani prema filozofiji svetoga Tome Akvinskoga čiji se genij sastojao istodobno u očuvanju i razvijanju bogatstva klasične filozofije.

Odatle je razumljivo zašto se govori o kršćanskoj filozofiji u srednjem vijeku kad se konkretno misli na kršćanski aristotelizam i platonizam. Stoicizam je ipak imao manji utjecaj izuzev stoičkog morala.

U modernom rječniku izričaj »kršćanska filozofija« vrlo je teško odgonetnuti jer je filozofija navlastito znanost koja se utječe jedino svjetlu razuma, dočim vjera prihvaća Objavu kao načelo i prvo mjerilo promišljanja, a teologija izlaže objavljene danosti ili iz njih izvlači zaključke misaonim naporom. U striktnom smislu riječi kršćanska filozofija kao polaznu točku refleksije uzima vjeru služeći se filozofskim tezama kako bi tu vjeru rasvijetlila. Naime taj smisao htjeli su predložiti pristaše kršćanske filozofije. Kada papa Leon XIII. preuzima taj pojam u enciklici *Aeterni Patris*, on želi istaknuti autentičnu filozofiju koja je otvorena kršćanstvu i koja se skrbi oko njegovog učenja. U tom će smislu Jacques Maritain reći da je vjera unu-

tarnje mjerilo istinske filozofije. Ukoliko mislilac dođe do zaključaka suprotnih crkvenom učenju, uvidjet će da je negdje pogriješio i ponovno će započeti sa svojim istraživačkim radom. Ipak će teologu ostaviti brigu i povlasticu da istražuje vjerska pitanja. M. Blondel će nazvati kršćanskom ili bolje katoličkom onu filozofiju koja je svjesna svoje nedostatnosti i koja se otvara Objavi za kojom skrovito osjeća potrebu.

Ono što je, nadalje, uočljivo kad proučavamo golem broj kartica u *Općem religijskom leksikonu* jest ono što smo već u ovoj kratkoj recenziji više puta spomenuli, a to je međuprožimanje religijskih učenja i filozofije. To je prožimanje potaknulo golemi intelektualni razvitak. Primjerice, u drugoj polovici srednjeg vijeka, otkrićem platoničkih, neoplatoničkih, aristoteličkih i arapskih tekstova potaknut je izvanredan intelektualni razvitak. Od XI. stoljeća vidimo brojne mislioce, koji su bili većinom klerici, koji s golemom smjelošću stavljaju u pitanje kognitivne, dogmatske i jezične očitosti za druge crkvene ljude. Počev od druge polovice XIII. stoljeća može se reći da je utemeljen čitav zapadni sveučilišni instrumentarij i da je filozofija u tome odigrala vrlo važnu ulogu. Osim toga, u tom razdoblju pojavljuje se istinski pojam filozofije. Kod Platona, Aristotela, kod neoplatonista, i čak kod Averoesa, koji je bio jedan od prvih koji je izvršio strogu distinkciju između vjere i razuma, postoji uvijek stanovito međuprožimanje religioznog postupka i filozofskog diskursa.

Uostalom brojni autori filozofiraju posred njihovih studija sakralne znanosti.

U *Opći religijski leksikon* uvršteni su i brojni hrvatski autori različitih duhovno-povijesnih razdoblja koji su se bavili filozofskim pitanjima i koji su doprinijeli posljedičnom razvitku filozofijske misli. Spomenimo Ruđera Josipa Boškovića, Jurja Dragišića, Matiju Frkića, Fausta Vrančića, Matiju Vlačića Ilirika, Stjepana Gradića, Hermana Dalmatina, Franu Petrića, Klementa Ranjina i dr. Svi ti autori dobivaju svoje primjereno značenje u »intelektualnoj zajednici« tek onda ako ih na svojevrsan način učinimo svojim sugovornicima, tako reći »prijateljima« s kojima raspravljamo upoznavajući temeljitije njihova djela i zamisli. Jer u konačnici pripadati ljudskoj vrsti znači biti pohranitelj riznice pitanja, odgovora, strahova, nagomilanih projekata onih koji su nam prethodili. Prema tome, oni nas zapravo neizravno pozivaju u svoju školu mišljenja, a cilj je svake zajednice olakšati tu tvorbu svakoga osobno zahvaljujući onima koji su na tom putu »otišli najdalje i najdublje«. U tom smislu ovaj leksikon omogućuje svakome pristup prinosima znanja i refleksijama koje će mu pomoći u onom što mu je, vjerojatno, zadaća čitavog života, naime, da postane onaj koji izabire i želi biti izabran.

Naposlijetku, što reći o ovom *Općem religijskom leksikonu*?

Smatram da on daje relativno široku ideju o različitim religijskim sistemima, pojmovima i običajima. Pritom treba voditi računa o tome da nije jednostavno predstaviti, analizirati i kritički promotriti fenomen »religijskog« od samog početka do naših dana. Izbjegnuto je monopoliziranje i preferiranje stanovitih autora nauštrb nekih drugih, kako su to istaknuli urednici ovog leksikona u predgovoru. Njegova osnovna vrijednost leži u činjenici da potiče i usmjerava na osobno istraživanje »svijeta« u kojem se »mičemo, živimo i jesmo« u dijaloškom duhu.